

Maja Biernacka*

**MIEDZY KONFLIKTEM A POJEDNANIEM.
LUDY RDZENNE MEKSYKU
W USTAWIE ZASADNICZEJ
I DZIAŁALNOŚCI ADMINISTRACJI PUBLICZNEJ**

**BETWEEN CONFLICT AND RECONCILIATION.
INDIGENOUS MEXICAN PEOPLES IN THE CONSTITUTION
AND PUBLIC ADMINISTRATION POLICY**

Abstract

The article is dedicated to constitutional grounds and public policy in Mexico with reference to indigenous peoples. Many of them are subject to severe social problems such as school absenteeism and dropouts, illiteracy, poverty and unemployment. The fundamental institution which specializes in public activity for the benefit of indigenous people in Mexico is the *National Commission for the Development of Indigenous Peoples (La Comisión Nacional para el Desarrollo de los Pueblos Indígenas)*. It was founded under Article 2 of the Constitution and operates at the federal level to devise strategies and implement public sector activities, including entitlement programs in order to foment their development.

Key words: Mexico, indigenous people(s), public policy, legislation

Wstęp

Artykuł poświęcony jest wybranym aspektom położenia ludów rdzennych w Meksyku, to jest obowiązującym współcześnie podstawom konstytucyjnym oraz działaniom administracji publicznej. Znacząca część tej ludności boryka się z poważnymi problemami, w tym przede wszystkim bardzo niskim poziomem scholaryzacji, analfabetyzmem, biedą oraz bezrobociem¹. Uwarunkowania ich trudnej sytuacji sięgają epoki kolonizacji, gdy ludność ta wprowadzona została w relacje trwałe

* Katedra Socjologii Wielokulturowości, Instytut Socjologii i Kognitywistyki Uniwersytetu w Białymstoku, e-mail: mmbiernacka@tlen.pl

¹ Tematyce realiów społeczno-demograficznych dotyczących ludności rdzennej Meksyku oraz kwestii wykluczenia poświęcam odrębną pracę.

podrzędności cywilizacyjnej oraz zależności od europocentrycznych elit. Traktując terytoria zamieszkiwane przez ich przodków jako ziemie niczyje, kolonizatorzy uzurpowali sobie prawa własności i nadawali im ramy prawne, a także systematycznie eksploatowali zarówno zasoby naturalne, jak i tutejszą siłę roboczą². Na przestrzeni historii miały miejsce w Meksyku próby ochrony ludności rdzennej w postaci zabiegów legislacyjnych, politycznych oraz administracyjnych³, a także łagodzenia jej napiętych relacji społeczno-politycznych z władzami kraju.

Sytuacja tejże ludności stanowi nie tylko jeden z podstawowych problemów społecznych w Meksyku, ale też znajduje się w centrum debaty politycznej oraz prac legislacyjnych. W ostatnich dekadach miały w Meksyku miejsce zasadnicze zmiany w zakresie położenia prawnego ludów rdzennych. Chodzi zwłaszcza o reformy konstytucyjne, z których ostatnia wprowadzona została w 2001 r. Nie bez znaczenia były dla nich podjęte parę miesięcy wcześniej próby ze strony liderów ruchu zapatystów do mobilizacji bojowników w celu wznowienia walki o prawa ludów rdzennych, której scenariusz mógł być tak krwawy jak powstanie z 1994 r. Skończył się on jednak załagodzeniem wzajemnych pretensji. Reforma z 2001 r. zdecydowanie przemawia na korzyść ludów rdzennych, choć ograniczają ją zarówno prawa poszczególnych stanów, jak i pragmatyka dotycząca ich realizacji – co zasługuje na odrębne prace. W obowiązującym kształcie ustawa zasadnicza stanowi, że naród meksykański jest wielokulturowy, co wynika z istnienia w tym państwie ludów rdzennych, ale i nadane zostało im szereg szczegółowo określonych praw.

Tezę artykułu jest, że współczesna specyfika konstytucyjna oraz administracja publiczna Meksyku na poziomie federacyjnym zorientowana jest w zasadniczej mierze na planowanie strategiczne w zakresie sytuacji ludów rdzennych, co stanowi reakcję na trwale napięte relacje pomiędzy nimi a władzami kraju. Sprawa dotyczy: 1) szczegółowych

² Powodowało to nie tylko trwałe napięcia, ale i było jedną z przyczyn poważnych rewolt, w tym rewolucji meksykańskiej w latach 1910–1917 oraz powstania zapatystów w 1994 r.

³ Ważne w kontekście położenia ludności rdzennej były reformy rolne wprowadzane w pierwszej połowie XX w. Specyficzną formą mającą prowadzić do poprawy jej sytuacji są tak zwane *ejidos*, czyli wspólnotowe tereny rolne, przeznaczone na uprawę przez ludność bezrolną przydzielonych im parcel na zasadach przypominających dzierżawę, z możliwością przekazywania tych praw spadkobiercom, pod warunkiem wywiązywania się z podjętych zobowiązań w zakresie użytkowania gruntu. Nie była ona pozbawiona wad, a jej krytycy wskazywali zwłaszcza na niską produktywność gospodarstw, przekazywanie ich w formie nielegalnej quasi-sprzedaży innym użytkownikom, a ponadto powszechną korupcję systemu bankowego związaną z pożyczkami udzielanymi dzierżawcom.

treści w ustawie zasadniczej, a także 2) działalności wyspecjalizowanego organu zajmującego się polityką publiczną na ich rzecz i podejmującego w tym zakresie konkretne działania. Na nich właśnie koncentruję się w artykule, z wykorzystaniem zarówno treści meksykańskiej Konstytucji, oficjalnych materiałów dotyczących tego podmiotu administracji publicznej, jak też literatury dotyczącej społeczeństwa Meksyku i sytuacji ludów rdzennych. Organ, o którym mowa, nosi nazwę *Comisión Nacional para el Desarrollo de los Pueblos Indígenas*, czyli Narodowa Komisja na rzecz Rozwoju Ludów Rdzennych. Założona została ona na podstawie art. 2 Konstytucji i działa na poziomie federalnym w celu wypracowywania strategii oraz wdrażania działań sektora publicznego, w tym programów pomocowych na rzecz tejże ludności oraz wspierania jej rozwoju. Artykuł nie dotyczy natomiast szczegółowych procesów implementacji, aspektów finansowych czy też politycznych, nadzoru, kontroli realizacji ani efektywności poszczególnych instrumentów.

1. Wielokulturowość narodu meksykańskiego i kryterium przynależności do ludności rdzennej

Fundamentem legislacyjnym polityki na rzecz ludności rdzennej w Meksyku jest art. 2 ustawy zasadniczej⁴. Jego współcześnie obowiązująca treść jest jednym z efektów konsensusu mającego położyć kres wieloletnim konfliktom w tym państwie związanym z sytuacją ludności rdzennej. Nowa treść tego artykułu przyjęta została w trybie reformy konstytucyjnej w 2001 r.⁵ Stanowi mianowicie, że naród meksykański jest „jeden i niepodzielny”⁶, ale zarazem, że ma *composición pluricultural*⁷, czyli że składa się nań wiele kultur i pierwotnie są to jego *pueblos indígenas*, pochodzące od ludności zamieszkującej współczesny teren państwa do cza-

⁴ Warto podkreślić, że pełna nazwa ustawy zasadniczej Meksyku to *Konstytucja Polityczna Stanów Zjednoczonych Meksyku*. Dla zachowania intencji legislatorów (związanej z paktem, jaki leżał u podstaw jej ustanowienia) oraz wierności przekładu zachowuję w pełnej wersji polskiej przymiotnik *polityczna*, będący integralnym elementem tej nazwy. Skrótowno w tekście odnoszę się do niej jako do: Konstytucji Meksyku, Konstytucji lub ustawy zasadniczej.

⁵ Nowa treść artykułu przyjęta została w trybie dekretu, opublikowanego 14 sierpnia 2001 r. w DEF, tj. Diario Oficial de la Federación, czyli meksykańskim odpowiedniku dziennika ustaw. Link do strony głównej DEF, link do pełnej treści ustawy zasadniczej Meksyku, a również bezpośredni link do treści art. 2 na stronie Instituto de Investigaciones Jurídicas, Folio: 8811, podaję w literaturze cytowanej.

⁶ Oryginalna treść tego fragmentu art. 2 to: *La Nación Mexicana es única e indivisible*.

⁷ W literalnym, choć niezręcznym tłumaczeniu na język polski: „(ma) skład wielokulturowy”.

sów kolonizacji, które zachowują swoje własne instytucje społeczne, ekonomiczne, kulturalne i polityczne bądź też ich część. Samo pojęcie *pueblos indígenas* może być tłumaczone jako „ludy rdzenne” bądź „ludy tubylcze” – w tekście konsekwentnie stosują pierwsze z nich⁸.

Warto podkreślić, że forma ta przyjęta jest w Konstytucji w liczbie mnogiej i sama w sobie uwzględnia ideę pluralizmu kulturowego społeczeństwa Meksyku opartego na różnorodności ludności rdzennej⁹. Ustawa zasadnicza nie stanowi o szczegółach związanych z jej specyfiką kulturową, dane takie zbierane są natomiast na poziomie baz demograficznych. Jest to kilkadziesiąt grup etnolingwistycznych¹⁰, spośród któ-

⁸ Choć można tłumaczyć je jako „ludy tubylcze”, pojęcie *tubylcy* semantycznie przenosi nas w czasy pierwszych konfrontacji ludzi „stąd” i „stamtąd” ze względu na swój pierwszy człon (tj. *tu*). Podobnie zwraca uwagę Sławoj Szynkiewicz (2002), że „zawiera w sobie przestrzenno-czasowy aspekt pierwotności”, a także Magdalena Krysińska-Kałużna (2013: 107–108), że w pojęciu „ludy tubylcze” kluczowy jest element terytorialny i – odwołując się do prac innych autorów – podaje jako przykład dokumenty Ligi Narodów, w których przeważał ten kontekst. Sprawa dotyczy jednak nie tylko zastosowania pojęć w dokumentach, ale i tego, które z pojęć zostało przyjęte w polskich tłumaczeniach. W dyskusji na temat wyboru jednego z nich w poszczególnych kontekstach za zasadną propozycję uznają stosowanie 1) w kontekście historycznym, w tym zarówno sprzed czasów kolonializmu, jak i kolonialnym: *tubylcy*, *ludy/ludność tubylcze/a lub rdzenne/a*, natomiast 2) w kontekście współczesnym: *ludy/ludność rdzenna*. W pierwszym użyciu przymiotnik *tubylczy* może dodatkowo służyć archaizacji narracji. Przymiotniki *tubylczy* i *rdzenny* są wprawdzie synonimami, ale drugi z nich semantycznie wiąże się bardziej z abstrakcyjnie traktowaną pierwotnością niż z jej aspektem przestrzennym. Nie bez znaczenia jest, że pojęcie „tubylczość” bywa łączone z prymitywizmem, zacofaniem oraz barbarzyństwem, a kontakt z tubylcami traktowany bywał jako „podróż w czasie”, jak słusznie określa to Hanna Jodelka-Schreiber (2007: 141, przypis 3). W przeciwieństwie do tubylczości, rdzenność sama w sobie na narzuca natomiast skojarzenia z podrzędnością cywilizacyjną, uznają ją zatem za termin bardziej „techniczny” i zasadny do współczesnych zastosowań.

⁹ Aby odzwierciedlić fakt różnorodności etnicznej w odniesieniu do ustawy zasadniczej Meksyku, warto zatem zachować liczbę mnogą, tj. *ludy* mimo archaiczności tego wyrazu w języku polskim. W przypadkach, w których chodzi natomiast o *indígena/s* (tj. rdzenny oraz jego formy) jako rzeczownik bądź przymiotnik w takich kontekstach, w których w języku hiszpańskim istnieje uzus, a które byłyby niepoprawne w języku polskim (np. „dzieci rdzenne”, „młodzież rdzenna”, „problemy rdzenne”), posługują się wyrażeniem *ludność rdzenna* (a zatem *dzieci/młodzież należące/a do ludności rdzennej*, *problemy ludności rdzennej* etc.). Stąd takie użycie w artykule, zgodnie z intencją legislatorów. Konsekwentnie stosują je również w polskiej wersji nazwy organu odpowiedzialnego za politykę publiczną na ich rzecz (CDI). Notabene, analogiczne użycie polegające na stosowaniu liczby mnogiej obowiązuje w tymże kontekście w odniesieniu do ludów rdzennych w tradycji anglosaskiej (tj. *indigenous peoples*) w legislacji, polityce publicznej, publikacjach naukowych etc. w celu ukazania ich pluralizmu.

¹⁰ Różne źródła podają ich odmienne liczby, od prawie pięćdziesięciu do ponad sześćdziesięciu, w zależności od kryteriów klasyfikacji.

rych do najliczniejszych należą Majowie, zamieszkujący zwłaszcza półwysep Jukatan, Nahuatlowie oraz Otomiowie obecni przede wszystkim w centralnej części Meksyku, a także Zapotekowie skupieni w Oaxaca oraz sąsiadujących z nim stanach. Według danych statystycznych, zbieranych na podstawie dwóch kryteriów, to jest 1) posługiwania się jednym z tradycyjnych języków charakterystycznych dla ludów rdzennych oraz 2) samookreślenia, ich liczby drastycznie się różnią. Według oficjalnych danych z 2015 r. (CDI 2016¹¹) należy do nich odpowiednio: 12 025 947 bądź 25 694 928 osób, co wobec populacji Meksyku w łącznej liczbie 119 530 753 osób oznacza, że przedstawiciele ludności rdzennej stanowią 10,1% bądź dwa razy więcej, to jest 21,5% ogółu mieszkańców kraju.

Konstytucja nie stanowi o ich specyfice kulturowej i wewnętrznym różnicowaniu, uwzględnia ten fakt poprzez zastosowanie pojęcia *comunidades indígenas*, czyli *społeczności rdzenne*¹² w odniesieniu do bytów zbiorowych przynależnych do ludów rdzennych, tworzących jedność społeczną, ekonomiczną i kulturową, osiadłych na wspólnym terytorium i uznających swe władze¹³ zgodnie z przyjętymi w tychże wspólnotach zwyczajami. Wielokrotnie występują one w ustawie zasadniczej razem, tj. jako *ludy i społeczności rdzenne*. Ponadto, nie narzuca obywatelom odgórnej definicji dotyczącej przynależności do któregośkolwiek z ludów rdzennych, a jako fundamentalna traktowana jest ludzka świadomość wiążąca się z takim samookreśleniem. Zgodnie z art. 2 Konstytucji zasadniczym kryterium pozwalającym na określenie, do kogo odnoszą się postanowienia dotyczące ludności rdzennej, winna być mianowicie świadomość własnej tożsamości jako rdzennej¹⁴. Treść artykułu nie precyzuje natomiast, czy chodzi o świadomość poszczególnych jednostek czy świadomość zbiorową, co jest sprawą nie bez znaczenia zarówno w kategoriach prawnych, jak i na poziomie życia społecznego.

2. Samostanowienie ludów rdzennych w Konstytucji

Ważnym elementem konsensusu politycznego w Meksyku było zastrzeżenie, że prawo ludów rdzennych do samostanowienia realizowane będzie w ramach, które ustanowione są ustawą zasadniczą i zapewniają

¹¹ Link do pełnej treści tego dokumentu podają w literaturze cytowanej.

¹² Ewentualnie: *wspólnoty rdzenne*.

¹³ W oryginalnej treści: *autoridades*, co w zależności od kontekstu oznaczać może zarówno władze, jak i autorytety. W tym specyficznym kontekście legislacyjnym, uwzględniającym praktykę społeczną, chodzi o starszyzną rodową, która spełnia w społecznościach rdzennych rolę autorytetów oraz jest źródłem tradycyjnej władzy.

¹⁴ W oryginalnej treści artykułu: *La consciencia de su identidad indígena...*

jedność narodu. W ten sposób aktualny kształt legislacyjny państwa zapobiega realizacji ich ewentualnych roszczeń do niepodległości. Art. 2 stanowi, że o formach uznania dla istnienia ludów i wspólnot rdzennych stanowią będą konstytucje oraz akty normatywne poszczególnych jednostek w jej ramach¹⁵, z uwzględnieniem kryteriów etnolingwistycznych oraz zamieszkiwanych przez nie miejsc. Art. 2 odnosi się do ich prawa samostanowienia, zwanego również w jego treści w zasadzie zamiennie autonomią¹⁶. Zagadnienie autonomii ludów rdzennych jest przedmiotem dyskusji akademickiej zarówno w odniesieniu do ideałów, stanu faktycznego, jak i perspektyw w tym zakresie (np. Urbalejo Guerra i Gómez González 2006: 127–149).

Prawo samostanowienia obejmuje zgodnie z normą podejmowanie decyzji w zakresie form współżycia oraz organizacji społecznej, gospodarczej, politycznej i kulturowej w ramach ludów i społeczności rdzennych, stosowanie własnych systemów normatywnych w regulowaniu oraz rozstrzyganiu wewnętrznych konfliktów, z zastrzeżeniem ogólnych zasad ustawy zasadniczej, poszanowania dla gwarancji indywidualnych, praw człowieka, a także godności kobiet¹⁷. Postanowienia Konstytucji obejmują nadto prawo do wybierania władz lub przedstawicieli tychże ludów i społeczności zgodnie z ich tradycyjnymi normami, procedurami i praktykami w celu samorządności w ich obrębie, z gwarancjami dotyczącymi równości w zakresie biernego i czynnego prawa wyborczego przynależnych do nich kobiet i mężczyzn, a także sprawowania urzędów publicznych zarówno z wyboru ludu, jak i w trybie nominowania. Prawa

¹⁵ Gdy mowa o jednostkach w ramach Federacji, chodzi o poszczególne stany oraz Dystrykt Federalny. Meksyk jest państwem federacyjnym z podziałem administracyjnym na stany, podobnie jak Stany Zjednoczone Ameryki. Jego pełna nazwa to *Estados Unidos Mexicanos*, czyli Stany Zjednoczone Meksyku. Wyodrębnionych stanów jest 31, do czego dochodzi odrębna wobec nich jednostka administracyjna o nazwie Dystrykt Federalny (oryg. *Distrito Federal*), obejmująca miasto stołeczne Federacji o nazwie Meksyk (oryg. *Ciudad de México*). Prawo w Meksyku ustanawiane jest na poziomie federacyjnym oraz stanowym, a poszczególne stany mają swoje konstytucje, wobec których nadrzędną jest przywoływana w tekście Konstytucja Polityczna Stanów Zjednoczonych Meksyku.

¹⁶ Warto podkreślić, że pojęcie *autonomia* w Konstytucji Politycznej Stanów Zjednoczonych Meksyku nie oznacza tego samego, co *suwerenność*. W przeciwieństwie do suwerenności dotyczy jedynie pewnego zakresu samostanowienia, co ograniczone jest postanowieniem odnoszącym się do narodu meksykańskiego, o którym mowa w tekście.

¹⁷ Upodmiotowienie kobiet jest kwestią szczególnie problematyczną wśród ludności rdzennej, na co zwraca się uwagę w tamtejszych środowiskach akademickich. Badacze zajmujący się tematyką płci w kontekście społeczności rdzennych Meksyku poddają krytyce patriarchalny charakter ich kultur (np. Díaz Cervantes 2014: 359–378; Tovar Hernández i Guerrero 2015: 29–52).

te ograniczone są tak zwanym paktem federalnym¹⁸ oraz suwerennością stanów. Z kolei praktyki wspólnotowe nie mogą ograniczać praw wyborczych obywateli.

3. Tożsamość, kultura, ziemia.

Szczegółowe postanowienia konstytucyjne dotyczące praw ludów rdzennych Meksyku

W kontekście polityki publicznej szczególnie istotne jest, że art. 2 Konstytucji gwarantuje ludom i społecznościom rdzennym prawo do zachowania oraz wzbogacania ich tradycyjnych języków, wiedzy oraz wszystkich elementów, które składają się na ich kulturę i tożsamość. Ponadto, mają one prawo do pielęgnowania i polepszania swego środowiska naturalnego, a także zachowania integralności swych ziem w ramach ustanowionych ustawą zasadniczą. Jest to istotne, zważywszy na poczucie wśród ludów rdzennych Meksyku dotyczące ziem tego państwa jako *swoich*, czemu towarzyszy szeroki kontekst symboliczny (zob. np. Barabas 2014: 437–452), niezależnie od stanu prawnego dotyczącego własności.

Co więcej, zgodnie z art. 2 mają prawo do preferencyjnego dostępu do zasobów naturalnych tam, gdzie zamieszkują, z zastrzeżeniem prawa własności, dzierżawy oraz użytkowania gruntów przez strony trzecie lub członków wspólnoty, a także z wykluczeniem terenów strategicznych. W powyższych celach wspólnoty mogą zrzekać się na mocy prawa. Społeczności rdzenne mogą ponadto dokonywać wyboru przedstawicieli do kontaktu z urzędami w municypiach¹⁹ zamieszkałych przez ludność rdzenną, co ma stanowić wzmocnienie jej uczestnictwa i reprezentacji politycznej w zgodzie z tradycjami i wewnętrznymi normami. Mają w świetle art. 2 pełen dostęp do sądownictwa stanowego, a w ramach wymiaru sprawiedliwości – we wszystkich jego instancjach oraz procedurach – należy brać pod uwagę ich zwyczaje oraz specyfikę kulturową,

¹⁸ Pakt federalny (oryginalna nazwa: *pacto federal*) określany bywa esencją istnienia Meksyku jako federacji. Jest on symbolicznym wyrazem umowy między suwerennymi stanami, a wraz z nimi Dystryktem Federalnym, na stworzenie wspólnego bytu o charakterze państwowym i sędowanie nań części uprawnień.

¹⁹ Tj. gminach (oryg. *municipios*). Stosuję te pojęcia zamiennie, podobnie jak *władze municypalne* lub *władze gminne*. W Meksyku municypia są jednostkami podziału administracyjnego drugiego rzędu, na które dzielą się poszczególne *estados*, czyli stany. W zależności od stanu, może być w nim wyodrębnione od kilku do kilkuset municypiów. Wyjątkiem od tej zasady jest Dystrykt Federalny, który podzielony jest na *delegaciones*, czyli delegacje.

z zachowaniem zgodności z Konstytucją. Osoby należące do ludności rdzennej mają w każdym przypadku prawo do wsparcia ze strony tłumaczy i obrońców znających ich język i kulturę.

4. Konstytucyjne obowiązki władz wobec ludów rdzennych Meksyku

Konstytucja nie tylko nadaje szereg praw ludności rdzennej, ale i nakłada na władze wiele obowiązków. Zgodnie z art. 2 ustawy zasadniczej: w celu promowania równości praw ludów i społeczności rdzennych oraz eliminacji wszelkich przejawów dyskryminacji władze federalne, stanowe i municypalne zobowiązują się do ustanowienia instytucji oraz określenia polityk niezbędnych do zagwarantowania realizacji ich praw oraz integralnego rozwoju. Przy tym polityki te winny być zaprojektowane i wdrażane we współpracy z nimi. W celu niwelowania zaniedbań, które dotyczą ludów rdzennych i należących do nich społeczności, władze mają obowiązek pobudzać rozwój regionalny obszarów zamieszkałych przez ludy rdzenne we współpracy z należącymi do nich społecznościami, w celu polepszania ich warunków życia oraz wspierania gospodarki na poziomie lokalnym.

Kolejnym obowiązkiem władz na każdym z tych trzech szczebli jest zapewnianie oraz zwiększanie poziomu alfabetyzacji, a także zakresu, w jakim ludność ta objęta jest nauką szkolną, z preferencyjnym traktowaniem edukacji dwujęzycznej oraz międzykulturowej. Władze zobowiązane są nadto na mocy art. 2 do zapewniania oraz zwiększania zakresu spełniania obowiązku szkolnego i poziomu uczestnictwa ludności rdzennej w szkolnictwie na wyższych poziomach²⁰, a także potencjału produkcyjnego tejże ludności. Do obowiązków władz należy ponadto ustanawianie systemu stypendialnego dla uczniów i studentów należących do ludności rdzennej na wszystkich etapach edukacji, określanie i rozwój programów edukacyjnych obejmujących treści regionalne, które stanowić mają wyraz uznania dla dziedzictwa kultury tychże ludów, zgodnie z prawami w tym zakresie oraz w konsultacji ze wspólnotami należącymi do ludności rdzennej, a także działania na rzecz szacunku i poznawania odmiennych kultur w obrębie narodu meksykańskiego.

²⁰ Chodzi o *educación media superior* oraz *superior*, które wykraczają poza konstytucyjnie przyjęty obowiązek szkolny. *Educación media superior* to szkolnictwo na poziomie stanowiącym pomost łączący między wykształceniem średnim a wyższym, będące odpowiednikiem polskiego liceum, natomiast *educación superior* to szkolnictwo na poziomie wyższym.

Obowiązki władz obejmują ponadto – na mocy tego samego artykułu – zapewnianie faktycznego dostępu ludności rdzennej do służby zdrowia, które wykraczać ma poza standardowe ramy służby zdrowia na poziomie ogólnokrajowym. Chodzi mianowicie o wykorzystywanie tradycyjnej medycyny ludności rdzennej w jej leczeniu. Co więcej, władze są zobowiązane do wprowadzania programów żywieniowych dla tejże ludności, w szczególności dzieci, polepszania warunków życia i rekreacji społeczności rdzennych poprzez działania, które ułatwią dostęp do finansowania ze środków publicznych oraz prywatnych na rzecz budowy i poprawy stanu domostw, a także poszerzania zakresu podstawowych świadczeń społecznych. W ramach zobowiązań nałożonych na władze jest również włączanie kobiet należących do ludności rdzennej w procesy rozwojowe poprzez wspieranie projektów w zakresie produkcji, ochrony ich zdrowia, kształcenia i uczestnictwa w podejmowaniu decyzji związanych z życiem społeczności. Co więcej, władze mają za zadanie rozszerzać sieć komunikacyjną, w tym w zakresie telekomunikacji, w celu integracji poszczególnych społeczności, a także ustanowienie warunków, aby ludność rdzenna mogła uzyskiwać, korzystać i administrować systemami komunikacji zgodnie z przepisami prawa.

Władze mają ponadto w myśl art. 2 Konstytucji wspierać działalność produkcyjną oraz zrównoważony rozwój społeczności rdzennych w celu uzyskiwania przez nie dochodów pozwalających na samowystarczalność ekonomiczną. Mają zapewniać czynnik mobilizujący do inwestycji ze strony podmiotów publicznych i prywatnych w celu tworzenia nowych miejsc pracy, wdrażania technologii na rzecz zwiększania możliwości produkcyjnych ludności rdzennej oraz uzyskiwania przez nią równych szans rynkowych. Co więcej, obowiązkiem władz jest tworzenie polityk społecznych w celu ochrony migrujących przedstawicieli ludności rdzennej zarówno w Meksyku, jak i poza jego granicami. Dotyczyć ma to gwarancji w zakresie prawa pracy robotników sezonowych w rolnictwie, ochrony zdrowia kobiet, programów edukacyjnych oraz zdrowotnych dla dzieci i młodzieży z rodzin migrantów, poszanowania praw człowieka oraz promocji ich kultur. Władze mają podejmować konsultacje z przedstawicielami ludów rdzennych w opracowywaniu *Narodowego Planu Rozwoju*²¹ i brać pod uwagę ich rekomendacje oraz propozycje. To samo dotyczyć ma poszczególnych planów rozwoju na poziomie stanowym i municypalnym.

²¹ Oryg. *El Plan Nacional de Desarrollo*. Jest to dokument przyjmowany przez każdy kolejny gabinet sprawujący władzę w Meksyku i obowiązujący przez czas trwania kadencji. W jego ramach przyjmowane są cele, strategie i priorytety dotyczące rozwoju tego państwa. Ma on również swe odpowiedniki na poziomie stanowym oraz municypalnym.

5. Narodowa Komisja na rzecz Rozwoju Ludów Rdzennych i jej podstawy statutowe

Instytucją państwową wyspecjalizowaną w działalności administracji publicznej na rzecz ludności rdzennej Meksyku jest *Comisión Nacional para el Desarrollo de los Pueblos Indígenas*, czyli Narodowa Komisja na rzecz Rozwoju Ludów Rdzennych, posługująca się akronimem CDI i funkcjonująca na poziomie federalnym od 21 maja 2003 r. Jej powstanie nie było w Meksyku przedsięwzięciem o charakterze pionierskim. Wcześniej istniała jednostka o nazwie *Instituto Nacional Indigenista de Mexico*, czyli Narodowy Instytut Indygenistyczny²² Meksyku, który założony został w 1948 r. Działalność statutowa Instytutu miała charakter badawczy, zarządczy, konsultacyjny oraz promocyjny w zakresie spraw dotyczących ludności rdzennej w Meksyku. W szczególności instytut ten zajmował się badaniem problemów, z jakimi boryka się ta ludność oraz możliwych rozwiązań, wspieraniem ich wdrażania, koordynacją i kierowaniem pracami organów rządowych, doradztwem podmiotom publicznym i prywatnym, promowaniem wyników badań oraz projektów, a także podejmowaniem działań mających na celu polepszenie sytuacji ludności rdzennej, a także pielęgnowanie ich kultury, w tym zwyczajów i języka.

Komisja powstała w miejsce Instytutu w toku długotrwałych konfliktów politycznych oraz debaty parlamentarnej dotyczącej sytuacji ludów rdzennych. Dla konfliktów tych punktem kulminacyjnym było trwające dwanaście dni od 1 stycznia 1994 r. powstanie zapatystowskie (*levantamiento zapatista*). Jedną z jego zasadniczych przyczyn była eskalacja wśród ludności rdzennej niezadowolenia, które związane było z radykalnymi zmianami legislacyjnymi w sprawie własności ziemi. Wówczas to, w wyniku negocjacji z NAFTA, wprowadzona została w 1992 roku z inicjatywy ówczesnego prezydenta Carlosa Salinas de Gortari poprawka do art. 27 Konstytucji, na mocy której możliwa była

²² Indygenizm (*indigenismo*) jest specyficznym pojęciem dotyczącym miejsca ludności rdzennej w społeczeństwach oraz państwach narodowych Ameryki Łacińskiej. Stosowane jest w odniesieniu do nurtów ideowych dotyczących zarówno kultury, społeczeństwa, jak i polityki, które łączą docenianie znaczenia tejże ludności w świecie współczesnym oraz jej dziedzictwa cywilizacyjnego, a także dochodzenie ich praw na podstawie uznania ich wielowiekowych krzywd. Na poziomie teoretycznym wiąże się między innymi z podważaniem zasadności idei stojących u podstaw kolonializmu, a opartych na przekonaniu o wyższości cywilizacyjnej świata europejskich zdobywców. Odbywa się ono między innymi poprzez dążenia do zmian legislacyjnych oraz wprowadzanie polityki publicznej na ich rzecz, zwiększanie poziomu inkluzji społecznej oraz ich uczestnictwa w życiu politycznym, niwelowanie dyskryminacji etc.

ponowna prywatyzacja ziem przeznaczonych na *ejidos* oraz ich sprzedaż. Jej utworzenie jest jednym z efektów reformy konstytucyjnej i wdrożenia postanowień przyjętych w ramach porozumień rządu z *Ejército Zapatista de Liberación Nacional* (EZLN), czyli Zapatystowską Armią Wyzwolenia Narodowego, będącą czołowym podmiotem działań na rzecz praw ludów rdzennych²³. Fakt odwoływania się EZLN do metod zbrojnych, uzurpowanie władzy na poziomie lokalnym, a również akty wandalizmu, rabunki etc. sprawiają, że pozostaje ona w Meksyku organizacją kontrowersyjną²⁴. Istnieją prace akademickie dotyczące roszczeń zapatystów dotyczących praw ludów rdzennych, krytyki wdrażania przez władze Meksyku ich postulatów (np.: Alonso 2001: 126–138; Jaime 2009: 59–66), a również presji ze strony tychże środowisk w zakresie praw ludów rdzennych dotyczących języka oraz edukacji (np. Blanco 2010: 73–92).

Komisja jest organem autonomicznym względem rządu federalnego, założonym zgodnie z art. 2 Konstytucji na podstawie *Ley de la Comisión Nacional para el Desarrollo de los Pueblos Indígenas*, to jest Ustawy o Narodowej Komisji na rzecz Rozwoju Ludów Rdzennych z dnia 21 maja 2003 r.²⁵ Działa na poziomie federalnym w celu wypracowywania

²³ Chodzi o *Acuerdos de San Andrés Larráinzar sobre Derechos y Cultura Indígena*, czyli Porozumienia z San Andrés Larráinzar w sprawie Praw i Kultury Ludów Rdzennych, znane w skrócie jako *Acuerdos de San Andrés*, tj. Porozumienia z San Andrés (patrz np. Puente Ordórica 1998: 31–43; López Moniardin 1999; Gutiérrez Chong 2003: 11–39). Ich nazwa pochodzi od miejscowości San Andrés Larráinzar, znajdującej się w stanie Chiapas, w którym zostały one podpisane w dniu 16 lutego 1996 r., za kadencji prezydenta Ernesto Zedillo (jego pełne nazwisko to Ernesto Zedillo Ponce de León). Władze zobowiązały się w nich do wprowadzenia poprawek do Konstytucji, na których podstawie możliwe byłoby dochodzenie praw ludów rdzennych Meksyku, a także podejmowania działań na rzecz ich realizacji. Prawa ludów rdzennych zostały szeroko zakrojone, obejmując między innymi prawo samostanowienia, o którym mowa w artykule. Poddane zostały one konsultacjom społecznym oraz zyskały aprobatę liderów poszczególnych ludów rdzennych tego kraju, a także przetłumaczone na dziesięć spośród ich języków. Już po podpisaniu porozumień gabinet prezydenta Zedillo krytykowany był za ignorowanie postanowień. Do dziś ich zakres oraz poziom realizacji stanowią przedmiot konfliktów, zwłaszcza w stanie Chiapas, a fakt niewywiązywania się rządu z postanowień określany bywa jako *guerra sucia* (np. López Moniardin 1999: 127), czyli brudna wojna prowadzona przez stronę rządzącą przeciw ludom rdzennym.

²⁴ Sytuacja zaogniła się ponownie w roku 2001, gdy liderzy zapatystów próbowali mobilizować ludność rdenną do kolejnej rewolty. Wobec rządu wysuwali oni żądania wznowienia negocjacji, wycofania sił wojskowych z baz w stanie Chiapas, uwolnienia więźniów z czasów powstania 1994 r., a ponadto realizacji porozumień z San Andrés.

²⁵ Przyjęta została ona dekretem na mocy ustawy, który wydał rządzący wówczas prezydent Vicente Fox Quesada z inicjatywy Kongresu. Pełne dane ustawy oraz link do jej treści umieszczam w literaturze cytowanej.

strategii oraz wdrażania działań sektora publicznego, w tym programów pomocowych na rzecz ludności rdzennej oraz wspierania jej rozwoju. Poszczególnymi zadaniami statutowymi Komisji jest tworzenie, wspieranie, promowanie, koordynowanie oraz ewaluacja działań dotyczących społeczności rdzennych Meksyku. Działania obejmują zarówno strategię, jak i konkretne projekty skierowane na rzecz integralnego i zrównoważonego rozwoju tychże społeczności.

6. Instrumenty Komisji w celu wspierania ludności rdzennej

Komisja wdraża instrumenty poświęcone konkretnym problemom, z jakimi boryka się ludność rdzenna. Wśród nich jest *Programa de Derechos Indígenas* (PDI), czyli *Program na rzecz Praw Ludności Rdzennej*. Mieści się on w ramach *Narodowego Planu Rozwoju na lata 2013–2018*. W programie tym uznano potrzebę wspierania dobrostanu ludów i społeczności rdzennych poprzez działanie na rzecz ich rozwoju społecznego oraz gospodarczego, rozumianego w sposób nowoczesny, to jest związanego z prawami człowieka, obywatela, ochroną zdrowia etc., jednak z zastrzeżeniem, że ma się to odbywać przy poszanowaniu dla tożsamości, kultury, praw, postulatów oraz priorytetów tychże ludów i społeczności²⁶. W ramach programu²⁷ wdrażane są projekty obejmujące wsparcie dla przedstawicieli ludności rdzennej w realizacji prawa dostępu do wymiaru sprawiedliwości, prawa karnego i systemu penitencjarnego, dochodzenia praw przez tych, którzy poddani zostali eksmisji lub przesiedleniu, ułatwiania dostępu do opieki zdrowotnej trzeciego stopnia²⁸,

²⁶ Notabene, pogodzenie na poziomie pragmatycznym kultury społeczności rdzennej z prawami człowieka, prawami obywatelskimi etc. bywa problematyczne i stanowi idealistyczny postulat moralny. Jest to temat na odrębną pracę.

²⁷ Bezpośredni link do PDI na stronie CDI podają w literaturze cytowanej.

²⁸ Chodzi o *atención médica de tercer nivel* (dosł. służba zdrowia trzeciego stopnia), alternatywnie nazywana: *tercer nivel de atención médica* (dosł. trzeci stopień służby zdrowia). W ramach meksykańskiego systemu opieki zdrowotnej zarówno publicznej, jak i prywatnej wyróżnia się trzy poziomy. Pierwszy z nich (oryg. *atención médica de primer nivel* lub: *primer nivel de atención médica*, różnica w polskim tłum. obu wersji – tak jak wyżej) dotyczy przede wszystkim świadczeń zdrowotnych udzielanych w przychodniach zdrowia przez lekarzy pierwszego kontaktu, ale również lekarzy specjalistów oraz pomocy ambulatoryjnej. Jego ogólnym celem jest promocja zdrowia, zapobieganie chorobom (w tym szczepienia) i wczesne wykrywanie. Drugi poziom (oryg. *atención médica de segundo nivel* lub: *segundo nivel de atención médica*, różnica w tłum. – analogicznie jak wyżej) dotyczy przede wszystkim standardowej hospitalizacji oraz pomocy na ostrym dyżurze. Trzeci poziom, o którym mowa w tekście, obejmuje hospitalizację

korzystania z praw kulturalnych oraz w zakresie komunikowania, produkcji i realizacji projektów dotyczących komunikacji międzykulturowej dla nadawców będących przedstawicielami ludności rdzennej, a także dotyczącej jej prawa równości płci.

Komisja wprowadziła też program o nazwie *Programa de Apoyo a la Educación Indígena* (PAEI), czyli Program na rzecz Wspierania Edukacji Ludności Rdzennej. Działania w jego ramach skierowane są na kontynuację nauki oraz uzyskiwanie dyplomów zawodowych przez dzieci i młodzież należącą do ludności rdzennej, z priorytetowym traktowaniem tych, którzy w ramach swoich społeczności pozbawieni są takich możliwości²⁹. Program obejmuje cele związane z ich zakwaterowaniem, żywieniem, opieką zdrowotną, zajęciami pozaszkolnymi oraz zwiększaniem odpowiedzialności rodziców poprzez ich uczestnictwo w tak zwanych „komitetach wsparcia”. Co więcej, zapewnia wsparcie finansowe municypiom oraz organizacjom pozarządowym w działaniach na rzecz kontynuacji nauki przez te same kategorie beneficjentów, a także stypendia dla młodzieży należącej do ludności rdzennej, która podejmuje studia na poziomie magisterskim.

Kolejny instrument to *Programa de Infraestructura Indígena* (PII), czyli Program na rzecz Infrastruktury dla Ludności Rdzennej, zorientowany na niwelowanie zaniedbań infrastrukturalnych, które dotyczą ludów i społeczności rdzennych³⁰. Program ma na celu zwiększanie równości szans oraz spójności społecznej poprzez zapewnianie podstawowych usług publicznych, których spora część ludności jest pozbawiona oraz podlega wykluczeniu społecznemu. Chodzi zwłaszcza o polepszanie stanu wiejskich dróg i mostów, elektryfikację, dostęp do wody pitnej, budowanie sieci kanalizacji oraz osuszanie gruntów, ale również mieszkalnictwo. Poprzez te działania program ma za zadanie polepszanie jakości życia oraz zapewnianie warunków rozwoju ludności rdzennej.

Jeszcze innym przykładem jest *Programa para el Mejoramiento de la Producción y Productividad Indígena* (PROIN), czyli Program Poprawy w zakresie Produkcji i Wydajności Ludności Rdzennej. Polega on na konsolidacji projektów obejmujących działalność produkcyjną przedstawicieli ludności rdzennej, wykonywaną w grupach i zrzeszeniach.

dotyczącą skomplikowanych przypadków, wymagającą najwyższego poziomu wiedzy oraz infrastruktury medycznej. W ramach poziomów podział dotyczy również kwalifikacji poszczególnych specjalizacji w obrębie medycyny.

²⁹ Bezpośredni link do PAEI na stronie CDI umieszczam w literaturze cytowanej.

³⁰ Bezpośredni link do programu PII na stronie CDI umieszczam w literaturze cytowanej.

Jego celem jest systematyczne zwiększanie wydajności pracy rodzin i społeczności rdzennych, a tym samym ich dochodów oraz polepszanie warunków życia. Jest to rozbudowany program, w ramach którego – zgodnie z danymi przedstawianymi przez CDI³¹ – władze Meksyku wsparły aż 14 619 projektów produkcyjnych, ich beneficjentami zostało 186 386 osób w 4835 lokalizacjach, mieszczących się w 846 gminach w 28 jednostkach federalnych Meksyku. Komisja szczególnie promuje dwie marki związane z programem. Są to *Manos Indígenas Calidad Mexicana*, czyli w literalnym tłumaczeniu „Ręce Rdzenne, Jakość Meksykańska” oraz *Paraísos Indígenas*, czyli „Rdzenne Rajy”. Ich istnienie zapewniać ma formalną ramę dla integracji, a także certyfikacji działalności produkcyjnej rzemieślników oraz producentów należących do ludności rdzennej. W programie przyjęty jest szeroki zakres geograficzny. Obejmuje on beneficjentów z siedemnastu stanów Meksyku. Co więcej, wiele podmiotów gospodarczych działających w branży turystycznej, które prowadzą przedstawiciele ludności rdzennej, mogło dzięki niemu zaistnieć na rynku krajowym oraz międzynarodowym.

Zakończenie

Reforma konstytucyjna z 2001 r. stanowi jeden z kluczowych przykładów działań legislacyjnych mających na celu poprawę położenia ludów rdzennych w Meksyku i łagodzenia napiętych relacji społeczno-politycznych. Obowiązująca ustawa zasadnicza nadaje im szczegółowo określone prawa, w tym: do samostanowienia, wybierania władz lub przedstawicieli ludów w celu samorządności w ich obrębie oraz przedstawicieli do kontaktu z urzędami w gminach zamieszkanym przez ludność rdzenną, zachowania i wzbogacania tradycyjnych języków, wiedzy oraz innych elementów ich kultury oraz tożsamości, pielęgnowania i polepszania swego środowiska naturalnego, zachowania integralności swych ziem, preferencyjnego dostępu do zasobów naturalnych tam, gdzie zamieszkują, dostępu do sądownictwa stanowego ze wsparciem ze strony tłumaczy oraz obrońców znających ich język i kulturę.

Konstytucja nakłada ponadto na władze federalne, stanowe oraz municypalne szereg obowiązków w celu promowania równości i eliminacji aktów dyskryminacji wobec ludności rdzennej, między innymi poprzez ustanowienie instytucji oraz określenie polityk niezbędnych do zagwarantowania realizacji ich praw i integralnego rozwoju, polepsza-

³¹ Bezpośredni link do PROIN na stronie CDI umieszczam w literaturze cytowanej.

nia ich warunków życia, zapewnianie oraz zwiększanie poziomu scholaryzacji i alfabetyzacji, z preferencyjnym traktowaniem edukacji dwujęzycznej oraz międzykulturowej, ustanawianie systemu stypendialnego dla uczniów i studentów należących do ludności rdzennej na wszystkich etapach edukacji, określanie i rozwój programów edukacyjnych na poziomie regionalnym, które stanowić mają wyraz uznania dla dziedzictwa kultury poszczególnych ludów, w konsultacji ze wspólnotami należącymi do ludności rdzennej, a także działania na rzecz szacunku i poznawania odmiennych kultur w obrębie narodu meksykańskiego.

W celu poprawy sytuacji tejże ludności powołana została Narodowa Komisja na rzecz Rozwoju Ludów Rdzennych, co jest jednym z efektów reformy konstytucyjnej i wdrożenia postanowień przyjętych w ramach porozumień rządu z Zapatystowską Armią Wyzwolenia Narodowego. Jej celem jest wypracowywanie strategii oraz wdrażanie działań sektora publicznego, w tym programów pomocowych na rzecz ludności rdzennej, i wspieranie jej rozwoju. Wdraża ona instrumenty poświęcone konkretnym problemom, z jakimi boryka się ludność rdzenna, dotyczącymi zwłaszcza realizacji ich praw, wspierania edukacji, niwelowania zaniechań infrastrukturalnych, które dotyczą ludności rdzennej, a także możliwości produkcyjnych ludności rdzennej.

Komisja na rzecz Rozwoju Ludów Rdzennych jest kluczowym, ale nie jedynym organem działającym w Meksyku na poziomie federalnym, którego działalność poświęcona jest zagadnieniom ludności rdzennej. Istnieje ponadto *Comisión para el Diálogo con los Pueblos Indígenas de México* (CDPIM), czyli Komisja do spraw Dialogu z Ludami Rdzennymi Meksyku³², zajmująca się między innymi pertraktacjami władz z ludami rdzennymi w sprawach dotyczącej ich legislacji, w tym uznania dla nich i prawa samostanowienia, o których mowa w art. 2 Konstytucji. Warto też wspomnieć o *Instituto Nacional de Lenguas Indígenas* (INALI), czyli Narodowym Instytucie Języków Rdzennych³³, który działa na rzecz pluralizmu językowego Meksyku, organizuje i współorganizuje sympozja, konferencje, szkolenia oraz warsztaty. Prowadzi prace wydawnicze, skupia i promuje środowisko tłumaczy z języków rdzennych, którzy między innymi wspierają tę ludność w kontaktach z sektorem administracji publicznej oraz instancjami wymiaru sprawiedliwości.

³² Link do oficjalnej strony Komisji do spraw Dialogu z Ludami Rdzennymi Meksyku umieszczam w literaturze cytowanej.

³³ Link do oficjalnej strony Narodowego Instytutu Języków Rdzennych umieszczam w literaturze cytowanej.

Bibliografia

- Alonso J. 2001, *El zapatismo y la nueva ley indígena en México*, „Íconos: Revista de Ciencias Sociales”, nr 11, s. 126–138.
- Barabas A.M. 2014, *La territorialidad indígena en el México contemporáneo*, „Chungara: Revista de Antropología Chilena”, t. 46, nr 3, s. 437–452. DOI: 10.4067 /s0717-73562014000300008.
- Blanco R. 2010, *Legislación en materia de derechos lingüísticos y educación indígena en México*, „Tinkuy: Boletín de Investigación y Debate”, nr 12, s. 73–92.
- CDI, pełna nazwa: Comisión Nacional para el Desarrollo de los Pueblos Indígenas/Narodowa Komisja na Rzecz Rozwoju Ludów Rdzennych, oficjalna strona dostępna jest pod linkiem: <http://www.gob.mx/cdi> (3.02.2016).
- CDI, 2016, Fichas de información básica de la población indígena 2015, Coordinación General de la Planeación y Evaluación, Comisión Nacional para el Desarrollo de los Pueblos Indígenas/México, Gobierno de la República, kwiecień 2016, dokument dostępny jest pod linkiem: <http://www.cdi.gob.mx/indicadores2015/#/14> (27.07.2016).
- CDPIM, pełna nazwa: Comisión para el Diálogo con los Pueblos Indígenas de México/ Komisja do spraw Dialogu z Ludami Rdzennymi Meksyku, oficjalna strona dostępna jest pod linkiem: <http://www.cdpim.gob.mx/v4/> (3.02.2016).
- Constitución Política de los Estados Unidos Mexicanos/Konstytucja Polityczna Stanów Zjednoczonych Meksyku, opublikowana w Dzienniku Ustaw Federacji w dniu 5 lutego 1917 roku, z późniejszymi poprawkami, podaję bezpośredni link do art. 2 ustawy zasadniczej na stronie Instituto de Investigaciones Jurídicas, Folio: 8811: <http://info4.juridicas.unam.mx/ijure/fed/9/3.htm?s> (3.02.2016). Pełny tekst ustawy zasadniczej dostępny jest też na oficjalnej stronie LXIII Legislatury Sejmu Stanów Zjednoczonych Meksyku pod linkiem: <http://www.diputados.gob.mx/LeyesBiblio/htm/1.htm> (3.02.2016).
- DEF, pełna nazwa: Diario Oficial de la Federación, oficjalna strona dostępna pod linkiem: <http://www.dof.gob.mx/> (3.02.2016).
- Díaz Cervantes R. 2014, *La perspectiva de género en la comprensión de la masculinidad y la sobrevivencia indígena en México*, „Agricultura, Sociedad y Desarrollo”, t. 11, nr 3, s. 359–378.
- Gutiérrez Chong, Natividad 2003, *La autonomía y la resolución de conflictos étnicos. Los acuerdos de San Andrés Larráinzar*, „Nueva Antropología. Revista de Ciencias Sociales”, nr 63, s. 11–39.
- INALI, pełna nazwa: Instituto Nacional de Lenguas Indígenas/Narodowy Instytut Języków Rdzennych, oficjalna strona dostępna jest pod linkiem: <http://www.inali.gob.mx/> (3.02.2016).
- Jaime A.A. 2009, *Movilización indígena y su inclusión en la participación política institucional en México*, „Kavilando”, t. 1, nr 2, s. 59–66.
- Jodelka-Schreiber H. 2007, *Międzynarodowa ochrona kultury i dziedzictwa kulturowego ludów tubylczych*, „Stosunki Międzynarodowe-International Relations”, t. 35, nr 1–2, s. 141–160.
- Krysińska-Kałużna M. 2013, „Indianin” w świetle prawa, „Ameryka Łacińska”, t. 21, nr 1(79), s. 107–119.
- Ley de la Comisión Nacional para el Desarrollo de los Pueblos Indígenas/Ustawa o Narodowej Komisji na rzecz Rozwoju Ludów Rdzennych, Diario Oficial de la Federación (DOF)/Dziennik Ustaw, przyjęta z dniem 21 maja 2003 roku, z poprawkami

- DOF 07-04-2016, dokument dostępny jest w wersji pdf: [http:// www.diputados.gob.mx/LeyesBiblio/pdf/261_070416.pdf](http://www.diputados.gob.mx/LeyesBiblio/pdf/261_070416.pdf) (23.07.2016).
- López Moniardin A. 1999, *Los acuerdos de San Andrés y los gobiernos autónomos en Chiapas*, „Espirál: Estudios sobre Estado y Sociedad”, t. 5, nr 14, s. 127–145.
- PAEI, pełna nazwa: Programa de Apoyo a la Educación Indígena/Program na rzecz Wspierania Edukacji Ludności Rdzennej, bezpośredni link do programu na stronie CDI: <http://www.gob.mx/cdi/acciones-y-programas/programa-de-apoyo-a-la-educacion-indigena> (3.02.2016).
- PDI, pełna nazwa: Programa de Derechos Indígenas/Program na Rzecz Praw Ludności Rdzennej, bezpośredni link do programu na stronie CDI: <https://www.gob.mx/cdi/acciones-y-programas/programa-de-derechos-indigenas> (3.02.2016).
- PII, pełna nazwa: Programa de Infraestructura Indígena/ Program na rzecz Infrastruktury dla Ludności Rdzennej, bezpośredni link do programu na stronie CDI: <https://www.gob.mx/cdi/acciones-y-programas/programa-de-infraestructura-indigena> (3.02.2016).
- PROIN, pełna nazwa: Programa para el Mejoramiento de la Producción y Productividad Indígena/Program Poprawy w zakresie Produkcji i Wydajności Ludności Rdzennej, bezpośredni link do programu na stronie CDI: <https://www.gob.mx/cdi/acciones-y-programas/programa-para-el-mejoramiento-de-la-produccion-y-productividad-indigena> (3.02.2016).
- Puente Ordórica, Guillermo, 1998, *El movimiento zapatista: ¿Una posibilidad de tránsito del autoritarismo a la democracia?*, „América Latina Hoy: Revista de Ciencias Sociales”, t. 19, s. 31–43.
- Szynkiewicz S. 2002, *Ofiary wewnętrznej kolonizacji* [w:] J. Derlicki, W. Lipiński (red.) *Pierwsze narody. Społeczności rdzenne i idea tubylczości we współczesnym świecie*, Wydawnictwo DiG, Warszawa, s. 17–25.
- Tovar Hernández D.M., Guerrero O.T. 2015, *Discusiones en torno al entronque patriarcal en la configuración de la masculinidad en el centro de México*, „Fronteras”, t. 2, nr 2, s. 29–52.
- Urbalejo Guerra C., Gómez González G. 2006, *Derechos humanos, autonomía y poder local indígena en México (sus perspectivas ante la globalización)*, „Ra Ximhai: Revista Científica de Sociedad, Cultura y Desarrollo Sostenible”, t. 2, nr 1, s. 127–149.